

DİLÇİLİK LINGUISTICS ЯЗЫКОЗНАНИЕ

DOI: 10.36719/AEM/2007-2019/48/4-10

Mahirə Nağı qızı Hüseynova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

huseynova.mahira@yandex.ru

ÜMUMTÜRK DİLLƏRİNDƏ YEMƏK ADLARININ TARİXİ-ETİMOLOJİ TƏHLİLİ

Açar sözlər: yemək, tarixi-etimoloji təhlil, ümumtürk dilləri, integrasiya, yemək adları, uyğunlaşma

Key words: meal, historical-etymological analyses, turkish languages, integration, the name of the meals, adaptation

Ключевые слова: блюда, историко-этимологический анализ, общетюркские языки, интеграция, имена блюд, адаптация

Müasir dövrdə ümumtürk dillərinin kulinariya leksikasının mühüm tərkib hissələrindən olan yemək adlarının tarixi-etimoloji aspektdə öyrənilməsi, həmin leksik vahidlərin qədim abidələr və yazılı mənbələr əsasında türkdilli xalqlardakı izlərinin müqayisə, qarşılaşdırma və tutuşdurma yolu ilə təhlilə cəlb olunması olduqca böyük əhəmiyyət kəsb edən məsələlərdən biridir. Qədim, zəngin, ortaq tarixi köklərə əsaslanan türkdilli xalqların kulinariya mədəniyyətləri qloballaşan dünyada özünəməxsus xüsusiyyətlərini qoruyub saxlayaraq müasir bəşər sivilizasiyasında öz layiqli yerini tutmaqdadır. Yemək adlarının tarixi-etimoloji istiqamətdə təhlilinin əhəmiyyəti təkcə kulinariya sahəsində çalışan mütəxəssislərin ehtiyacını ödəməklə məhdudlaşmır, eyni zamanda türkdilli xalqların tarixlərinin, mədəniyyətlərinin ortaq bir kökə malik olduğunu da sübuta yetirir. Türkdilli xalqların çox zəngin və qədim süfrə mədəniyyəti daimi insanları heyran etmiş, qohum xalqlara aid yemək adlarının dünya mədəniyyəti xəzinəsinə daxil olması üçün əhəmiyyətli işlər görülməsinə baxmayaraq hələ də tarixi-etimoloji istiqamətdə türkologiya elmində yemək adlarının dərinədən tədqiqinə ehtiyac duyulmaqdadır. Bunları nəzərə alaraq türkdilli xalqlarda mövcud olan bəzi yemək adlarını tarixi-etimoloji aspektdə aşağıdakı kimi təhlil etməyə çalışdıq.

Ağız – Pendirə bənzər yemək adıdır. Azərbaycanın dialekt və şivələrində bu söz iki mənada (Qax, Şəki, Ağdam, Zərdab dialekt və şivələrində) “yeni doğan qaramalın ilk südündən bişirilən yemək”, (Zaqatala (Ağız), Quba, Şahbuz (Ağuz), Şirvan (Ağuz) dialekt və şivələrində “qaramalın doğandan sonra ilk südü” anlamında işlənir.

– *Bi qazan ağız bişirmişdim, hamısını payladım.* (Şəki)

“Ağız” sözü əsasında yaranmış “Ağızbulaması” (Qazax), “Ağızdıx” (Tovuz) (heyvanın doğduqdan sonra birinci, ilk südü) kimi sözlərdə isim vəzifəsində işlənir. “Qədim türk lüğəti”ndə “ağız” sözü “oquz” şəklində qeydə alınmışdır. “Oquz” sözü qədim türkcədə ilk süd, “ağız (süd)” mənalarında işlənmişdir (1, 365). Qədim türkcədəki bu söz Azərbaycan dilində eyni mənada işlənir. Adətən inəyin doğuşdan sonrakı ilk südü “ağız” adlanmışdır. “Ağız (süd)” çox yağlı və keyfiyyətli olmağı ilə fərqlənmişdir (2, 81). Mahmud Kaşğari bu sözü “ağuc” şəklində qeydə almış və “ağuc” sözünü “ağız südü, inək və ya qoyun doğduqdan sonra ondan sağılan ilk süd” mənasında izah etmişdir (3, 127). Quba dialektində bu söz “ağuz” şəklində “qaramal doğan kimi sağılan ilk süd” mənasında işlənir. -Ağuz duğanda sağılada inekdən. Bəzi türk dillərində bu sözə müəyyən fonetik dəyişikliklə eyni mənada rast gəlmək mümkündür. Müqayisə et: türkmən dilində “övüz”; qazax dilində “uz süt”; özbək dilində “iğüz süti”. Türk dilinin şivələrində (Tömek, Şahanlı, Hağrut və s.) ağız // ağuz sözü bir neçə mənada işlənir. Bunlardan biri də Quba dialektindəki mənənin eynidir (4, 227-228). Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində “yeni doğan heyvanların ilk südü” anlamında “ağızbulaması” mürəkkəb sözündən də istifadə edilir.

Ayran – Sərinləşdirici içki növü kimi ayrandan türklər lap qədimlərdən istifadə etmişlər. “Ayran” sözünün əsasında “ayırmaq” feilinin kökü olan “ayır” sözü durur. Bu sözün üzərinə -an feli sifət şəkilçisi artırılmış, sözün ortasında gələn tarixi proses nəticəsində -ı saiti zəifləyərək düşmüş və nəticədə “ayran” sözü əmələ gəlmişdir. “Bunu həmin sözün realiyası da göstərməkdədir. Belə ki, “ayran” qatıqdan ayrılan sudur. Həmin əşyanın “ayrılan” deyil, “ayran” adlandırılması məlum növdə olan feillərin məchul feillərin əvəzində işləmə bilməsi ilə əlaqədardır. Bu qrammatik vəziyyət özünü XVIII əsr ədəbi dilimizdə də göstərmişdir: Nə gözəl doğmusan anadan, Pəri... (Vaqif) “Aybağırın” sözü dilimizin abidələrində tarixən heç bir dəyişikliyə məruz qalmamışdır: Acı ayran töküləndə çap-çap içən. (Kitabi-Dədə Qorqud), Yağı yağ üstə çıxır ayranı

ayranlıq olur (Sabir). “Ayran” dilimizdəki aşağıdakı sözlərin əsasını təşkil edir: 1) ayranlı, ayranlılıq; 2) ayranlıq; 3) ayranaşı (5, 475). Türk dillərinin əksəriyyətində “ayran” sözü cüzi fonetik versiyalarla işlənmişdir. Hal-hazırda türk, Azərbaycan, türkmən, xakas dillərində “ayran”, özbək dilində “ayron”, tatar dilində “əyrən” formalarında işlənir. Ədəbi dilimizdə işləkliyi ilə diqqəti cəlb edən və “qədim türkcədə də müşahidə edilən “ayran” sözü “az||ay” – morfeminin “ayrılmaq” mənasının törəməsidir. “Ayran” inək südündən hazırlanmış qatığın nehrədə çalxanması ilə yaranır. Belə ki, qatıq nehrədə çalxandıqdan sonra yağ yaranır, yerdə qalan duru, maye hissəsi isə “ayran” olur. Hətta ayranı südü birbaşa nehrədə çalxalamaq yolu ilə də əldə etmişlər. Nəhrədə süd çalxandıqdan sonra yağ yaranmış, yerdə qalan duru, maye hissəsi isə “ayran” olmuşdur (2, 286). Bu söz oğuz dilində “ayran / ayırım / ayırıq”, qırqçaq dilində “ayraaxa”, moñqol dilinin dialektlərində “eerq” formasında işlənir (6, 333). Cənubi Azərbaycan atalar sözünün birində “ayran” sözü işlənmişdir: Ayran içəram belə biçəram, yağ ver, bağ verim (7, 115).

Aş – Bu xörək adı “yemək, təam, plov” mənasında Azərbaycanın əksər dialekt və şivələrində işlənir. Qarabağ bölgəsində aşın 130, Qubada 30- dan çox növü qeydə alınmışdır. “Aş” sözü qədim türk lüğətində üç mənada: 1) hər cür xörək; 2) ziyafət, qonaqlıq; 3) xörək adı kimi qeyd olunmuşdur (1, 210). Çox maraqlıdır ki, “aş” sözü müasir xalq danışığı dilində və şivələrimizdə hər üç mənəni mühafizə etmişdir. Bu sözə Muğan qrupu və Cəlilabad rayon şivələrində “duru xörək” mənasında təsadüf edilir. Məsələn, bəzi xörək adları bunu sübut edir: Xəmirəşi, süddaş, ayranaşı (dovğa) və s. (5, 104). Bu qədim leksemin “ziyafət, qonaqlıq” sözləri ilə bağlılığını xalq danışığı dilində işlənən bəzi etnoqrafik səciyyəli sözlərin tərkibində də görmək olur. Məs: Oruc aşı, allası, imamaşı, həcaşı (Şərqi Abşeron) (9, 12). Maraqlıdır ki, orucaşı, allası, imamaşı dini mərasimlərlə bağlı olduğu halda, “həcaşı” toy adəti ilə əlaqədar olan sözdür. Şərqi Abşeron şivəsində işlənən bu sözlərdən, “həcaşı” toy adəti ilə bağlı olub, qız evindən oğlan evinə qaynata üçün göndərilən sovqat anlamını veri (3, 20). Bundan başqa, “aş” sözü “plov” sözünün sinonimi kimi əksər şivələrdə işlənir. Məs: Lobyalı aş, süddü aş, çığırtmalı aş və s. Qeyd etmək lazımdır ki, müasir ədəbi dilimizdə olan və yeməqxana mənasını verən “aşxana” sözündə “aş” leksemi özünün ən qədim məzmununu saxlamışdır. Maraqlıdır ki, Salyan dialektində “aşxana” sözü mətbəx mənasında işlənir. Məs.: Aşxanada yiməy pişirirlər (Salyan). Qədim “aş” sözü “az aşın duzu”, “azacıq aşım, ağrımaz başım”; “aşını, duzunu vermək”, “az aşın duzu deyil” (hiyləgər adamlar üçün söylənilir), “Əli aşından da olmaq, Vəli aşından da”, “Harada aş, orada baş” (əziyyət çəkmədən yaşayan insana deyilir) ifadələrinin tərkibində də özünü göstərir. M.Şəhriyarın dilində də “aş” sözünün “ziyafət xörəyi” mənəqsində işlənməsi müşahidə olunur:

*Cavanların aşın yedin,
Qocalar bozbaşın yedin,
Qəbirlərin daşın yedin,
Özü baqi qalan dünya. (8, 104)*

“Aş” sözü “yemək, təam” mənasında Nəsiminin dilində də işlənmişdir:

*Eşqün odu pişürmüşdi dürlü aşlar;
İçəram qəm mətbəxində dürlü-dürlü aşlar. (8,103)*

Mahmud Kaşğarının lüğətində də “aş” sözü “yemək, aş” mənasında işlənmişdir. Həm də Mahmud Kaşğari bu söz haqqında yazmışdır ki, “bir qabı sıxaraq təmir etməyə də də “aş” deyilir: “ayaq aşı=qabı sıxaraq təmir et” (3, 147). Yazılı mənbələdə “baş aşpaz” mənasında “aş paşçısı” kəlməsi işlənmişdir (1, 61).

Mahmud Kaşğarının lüğətində “aşa” (yemək, aş yemək) mənasında, aşac (qazan, tava) mənasında, aşat (yemək, yedirtmək), “aşbar” (saman, kəpək, ot kimi şeylərin qarışıqından ibarət yem) mənasında “aşıç” (qazan mənasında), “aşlıq” (aşxana, mətbəx mənasında), “aşca” (yemək istəmək mənasında) sözləri verilmişdir. Bu sözlər aş (yemək, aş mənasında) sözü ilə eyni kökdəndir. Həmin sözlərə diqqət yetirək: aş – yemək, aş yemək; ər aş atadı – adam yemək yedi. Mahmud Kaşğari qeyd edir ki, Xaqaniyyə türkləri bu sözü böyüklərin ziyafətində işlədirlər. Digər türklər isə fərqli qoymadan bu sözü hər kəs haqqında işlədirlər, doğrusu da elə budur (3, 237). “Aşa” sözünün qədim türk lüğətində “istifadə etmək”, “faydalanmaq”, “yemək, (bəhrəsini) dadmaq”, “xidmətinin bəhrəsini almaq” mənaları da verilmişdir (1, 62). “Aş” sözü noqay dilində də “yemək” mənasında işlənir (6, 182). Qırğız dilində “aş” sözü ilə bağlı atalar sözü də yaranmışdır: Aşın kalsa kalsın, işin kalbasın” (6, 238). Bu söz türkiyə türkcəsində aş, başqırd türkcəsində azıq, aşamlıq, qazax türkcəsində aş, tamak, qırğız türkcəsində tamak, aş, özbək türkcəsində avkat, aş, tatar türkcəsində aş, azıq, aş-su, rızık, türkmən türkcəsində aş, paxar, uйğur türkcəsində aş formalarında işlənir (10, 30-31).

Bağırbeşin – Mürəkkəb quruluşa malik bu xörək adı “bağır” və “beyin” leksik vahidləri əsasında yaranmışdır. “Bağırbeşin” xörək adının birinci komponentində işlənən “bağır” sözünün dialekt və şivələrdə 2 mənəsi vardır: 1) qaraciyər: - Qoyun bağırsağınnan bir yaxşı kavaf yeyirik (Qazax); 2) ürək, qəlb: - Səni bir gün görməsəm, bağrım çattar (11, 48). Bu xörək növü əsasən Gəncədə hazırlanır Gəncə şivəsində

qaraciyərlə quyuqdan və ya quzu beynindən bişirilən “bağırbeyin” plovun xuruşu mənasında işlənir: Aş bağırbeyinsiz ləzzət verməz (11, 48). Bu qədim söz ədəbi dildə “sinə, köks” anlamı bildirir: bağırna basmaq- (sinəsinə, köksünə basmaq). “Bağır” sözü M. Kaşğaridə, qədim türk sözlüklərində, “Əsrarnamə”də və digər yazılı abidələrin dilində “köks; sinə; ciyər; ağciyər; qaraciyər” mənalarında da qeydə alınmışdır. Klassik ədəbi nümunələrin dilində də “bağır” sözü, əsasən, “ürək” mənasında çox işlənmişdir. Məs.:

Bağırqaranın qarıldı bağrı (Xətai);

Hicri bağrın qan edən gülbərgü- xəndanın hanı?(Füzuli).

“Bağır” sözü bəzi şivələrdə, hətta “öd” mənasında da işlənir. Məs.: Bağrım yarıldı. (Bakı) (3, 15). M.Ə.Sabirin dilində “bağır” sözü həm “öd”, həm də “ürək” mənasında müşahidə olunur:

Vay, vay, ay aman, yarıldı bağrım, bir nazik ipə sarıldı bağrım (3, 105)

Bir sıra türk dillərində bağır sözü bavır, baur formalarında işlənərək “qara ciyər” mənasını ifadə edir. Qaraqalpaq bağır şəklində “ürək və döş” mənasını bildirir. Türk dilində bağır şəklində “döş” mənasını ifadə edir. Özbək dilində “ürək və döş” mənasında “bağır” şəklində işlənir (4, 230). “Bağır” sözü şumer dilində “ba” formasında, “bağır qara ciyər” mənasında işlənmişdir (2, 34).

Basdırma – Bu sözün də əsasında “bas” feili dayanır və “basmaq” feilindən düzəlmiş isimdir. Tərtər şivəsində bu söz “bişirilmiş bir neçə günlük ət” anlamında işlənir. – Yaxşı basdırmamız var gedək yəx (11, 59). Cəbrayıl şivəsində bu söz “basırma” şəklində “külə basdırılıb bişirilmiş” mənasında işlənir (11, 59). Bu yemək növü adətən kartofun və ya yumurtanın külə basdırılıb bişirilməsi yolu ilə əldə edilir. Cəbrayıl şivəsində buna “külləmə” də deyirlər. - Basırma yumurta mənim xoşuma gəlir. “Basırma” sözü mənşəcə “basmaq” feilindən düzəlmiş sifətdir. “Basdırma” sözünün sonunda işlənən “-ma 2” şəkilçisi məhsuldar bir morfoloji göstərici kimi, məsdərin son samitinin itirilməsi ilə əmələ gəlib, əşya bildirən isimlər düzəlir. “Basdırma” yemək adı Mahmud Kaşğarının “Divan”ında “yazok” şəklində qeydə alınmışdır, yəni “basdırma” tarixi dövrlərdə bu formada işlənmişdir. Kaşğari yazır ki, “yazok ət = basdırma” payızda bəzi ədviyyatlar vurulmaqla qurudulan ətdir, eləcə saxlanır və yazda yeyilir. Bu, “yaz ok ye” sözündən alınmışdır, “ancaq yazda, baharda ye” deməkdir. Çünki yazbaşı heyvanlar arıq olur, basdırma tədarükü görmüş adam isə yazda yaxşı ət yeyir (3, 23). Basdırma sözü Türkiyə türkcəsində pastırma, başqırd türkcəsində bastırma, kazımık, qazax türkcəsində sür ət, qırğız türkcəsində bastırma, iştalğan et, özbək türkcəsində dimləmə, bastırma, tatar türkcəsində bastırma, kızıımık, türkmən türkcəsində kakmaz, uyğur türkcəsində paturma, dəmlimə (10, 694) formalarında işlənir. Bu söz rus dilində də bastırma şəklində işlənir və qeyd etməliyə ki, rus dilinə türk dilindən keçmişdir.

Bozdamac – Çörək növünün adıdır. “Bozdamac” çörəyi sac üstündə bişirilir. Dialekt və şivələrimizdə bu sözün “bozdamac” (Bakı, İsmayılı) və “bozzamas”(Şamxor) formalarına rast gəlinir. Bakı, İsmayılı, Şamxor dialekt və şivələrində “sac üstündə bişirilən çörək” anlamında işlənir:

- Bozdamac, əlim xəmir, qarım ac (Bakı);

- A Şanisə xala, bozdamacı bişirib qurtaraydun, mən də bir-iki dənə bişirəcəm (İsmayılı) (11, 84).

Bozdamac sözünün sonundakı –c şəkilçisi isimdüzəldən –ma, -mə şəkilçisindən sonra işlənmişdir. “Bu şəkilçi sözə təklikdə artırıldığı kimi (tıxac, qazanc), qayıdıq növün şəkilçisi ilə birgə də artırılır. Bəzən növ şəkilçisindən ayrılır: sev-in-c, bəzən ayrılır: qax-ınc. Bu şəkilçi isim düzəldən –ma, -mə şəkilçisindən sonra da işlənir: qır-ma-c, döy-mə-c (xörək adı)” (12, 62) Qədim türk xalqları arasında geniş şəkildə yayılmış “bozlamac” xörək adı “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dilində də işlənmişdir: “... əlin-yüzün yumadan toquz bozlamac ilə bir küvləkdən yoqurt gəvəzlər, toyınca tıqa-basa yiyər” (13, 33). İ.Məmmədov qeyd edir ki, “bozlamac” sözü “Dədə Qorqud”da “soba üstə bişirilən fətir” mənasındadır (14, 71). T.Tolibovun fikincə, bozlamak “bitirmə” mənasındadır (15, 362). S.Məmmədova göstərir ki, biz şübhə etmirik ki, “bozlamac” termininin “bozarmaq” feili ilə bağlılığı var. “Boz” sözünün bir mənası da bişirmək və qızarmaq prosesinə aiddir. Ona görə də bu terminin mənşəyini “buznus” (qəbilə adı) ilə izah edənlərə etiraz, zənnimizcə, doğudur (16, 12). Quba dialektində bu söz bozdamac şəklində “turş xəmirdən bişirilən qalın çörək, sac çörəyi” mənasını ifadə edir:

-Anam əxşəmə bozdamac bişirərdü;

-Şərə gidəcəğam, məçün bozdamac bişir. (4,232)

Dönər – Hərəkət adı ilə motivləşən xörək adıdır. Dönər sözünün əsasında “dönmək” feili dayanır. S.Məmmədova qeyd edir ki, bir çox yemək adları xörəyi hazırlayanın gördüyü işlə bağlı olur, müəyən bir hərəkətin, fəaliyyətin nəticəsi kimi meydana çıxır (16, 22). “Dönər” kabab növünün adı da belə yaranmışdır. Bu söz Türkiyə türkcəsində döner (kebab), Azərbaycan türkcəsində dönər, dönmə kabab, başqırd türkcəsində kəbabtın bir törö, qazax türkcəsində kaktama, qırğız türkcəsində döner (aylanma) kebeb, özbək türkcəsində

kəbəbning bir türü, tatar türkcəsində dönme kebab, uyğur türkcəsində zığ kabap (10, 188-189) formalarında işlənir.

Döymə – Bu sözün əsasında “döymək” feili dayanır, yəni mənşəcə feildən düzəlmiş isimdir. “Buğda yarması ilə süddən hazırlanmış yemək” mənasında Cəbrayıl şivəsində işlənir.

– *Mən döyməni çox xoşduyuram.* (11, 200)

Hazırlanma qaydası belədir: Buğda kirkirədə çox da narın olmayan halda üyüdüür, südlə qaynadılır. “Döymə” sözü şivələrimizdə çoxmənalı leksik vahidlərdən hesab olunur. Belə ki, Cəbrayıl şivəsində bu söz “buğda yarması ilə süddən hazırlanmış yemək” mənasında işləndiyi halda, Tovuz şivəsində “mətəl”, Zəngilan şivəsində isə “toz halına gətirilmiş armud qaxı” anlamını bildirir (11, 199-200). Döymək sözü Türkiyə türkcəsində dövmək (əzmək), Azərbaycan türkcəsində döymək, başqırd türkcəsində töyov, töykölöv, optav, qırğız türkcəsində caşçü, madalö, özbək türkcəsində tüymək, yəncmək, məydələmək, tatar türkcəsində töyü, vaklov, türkmən türkcəsində dövmək, maydalamak, uyğur türkcəsində tüymək, sökmək (10, 190-191) formalarında işlənir.

Dürmək – “İçərisinə yağ, pendir və s. yığılıb bükülmüş yuxa, çörək” mənasında Naxçıvan, Gəncə dialekt və şivələrində “dürməy”, Cəbrayıl şivəsində “dürmək”, Şamaxor, Oğuz şivəsində “dürməx” formalarında işlənir. Mənə bir pənimür dürməyi ver. (Naxçıvan); - Ə, dürməyi yaxşı tut dana, içinin yağı tökülər. (Cəbrayıl);

– *Ana o dürməkdən birini də maa ver.* (Şamaxor) (11, 208)

Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində işlənən “dürməkləmək” sözü “yumrulamaq” feili ilə bir sinonimik cərgədə dayanır. Gəncə, Naxçıvan dialektlərində “dürməkləmək” (dürmək qayıрмаq), Şəki dialektində “dürmək” sözləri işlənir ki, bunlar da “bükmək”, “bağlamaq” feilləri ilə əlaqədar olaraq yaranmışdır. “Dürmək” sözünün sonunda işlənən “-mək” məsdər şəkilçisi xörək adlarının yaranmasında intensiv şəkildə fəaliyyət göstərən morfemlərdəndir. “Məsdər şəkilçisi kimi dilimizdə geniş fəaliyyətdə olan bu şəkilçi substantivlik keyfiyyətinə görə tarixən feillərdən əşya, alət, vasitə bildirən isimlər də düzəltmişdir; Məs.: qazmaq (aşın qazmağı), çaxmaq (tufəngin çaxmağı), cırmaq (əldə cırmaq yeri), yemək (xörək mənasında) və s. şəkilçinin –mıq, -mik variantı daha qədimlərə aiddir: dırmıq, kəsmik sözlərində olduğu kimi. Bir sıra sözlərdə kökdən ayrılır: qarmaq, qaymaq, toxmaq və s.” (12, 59). Dürmək sözü Türkiyə türkcəsində dürüm, başqırd türkcəsində törmə, tutırma, kıstıbay, qazax türkcəsində orama kuymak, qırğız türkcəsində oromo, özbək türkcəsində kuymak, tatar türkcəsində törmə, tutırma, kıstıbay, türkmən türkcəsində yaşlaklı, uyğur türkcəsində yutazı (10, 196-197) formalarında işlənir.

Əppək – Mahmud Kaşğari bu çörək növünün adını “əbək”, “əpmək”, “ətmək” formalarında “çörək” mənasında qeyd almışdır. Böyük lüğətçi-alim qeyd edir ki, “əbək” uşaq dilində çörəyin adıdır. Müasir dilimizdə “əppək” şəklində işlənir. Çinlilər bu sözü “əpək” şəklində M.Kaşğarinin “Lüğət”indən oxumuşlar. “Əpmək” çörək növü barədə M.Kaşğari yazır ki, yağma, toxsı boylarının, oğuzların və qırçaqların bir qisminin dilində “çörək” deməkdir. Bunun ərəb dilində örnəyi vardır (3, 164). Əppək sözü “çörək” mənasında Türkiyə türkcəsində ekmək, başqırd türkcəsində ikmək, qazax türkcəsində nan, qırğız türkcəsində nan, özbək türkcəsində nən, tatar türkcəsində ikmək, Azərbaycan və türkmən türkcəsində çörək, uyğur türkcəsində nan formalarında işlənir (10, 206-207).

Xaşlama – “Xörək növü”nün adıdır. “Ət soyutması, bozartma” mənasında Qərbi Azərbaycanın Vedi, Zəngibasar şivələrində işlənir (17, 184). Türkiyə türkcəsində bu söz haşlama, Azərbaycan türkcəsində xaşlama, başqırd türkcəsində bişkən (bişirilgən) it, qazax türkcəsində pişirilgen (pişken) et, qırğız türkcəsində bişkan et, kaynatkan et, özbək türkcəsində dimləmə, tatar türkcəsində pişkən (pişirilgən) it, türkmən türkcəsində qaynatma, uyğur türkcəsində pişirilgən qoş (10, 318-319) şəkillərində işlənir. Qədimlərdə bu söz “ətdən hazırlanan xörək” mənasında, “haşlama” şəklində işlənmişdir. “Haşlama” sözü osmanlı dilində “suda bişirilmiş”, “pörtlədilmiş” mənalarında işlənmişdir: haşlama at = suda bişirilmiş ət (18, 1773). “Haşlama” sözü “xaşlama” şəklində Azərbaycan dilində işlənir. Məs.: xaşlama ət. “Xaşlama ət” ətin (inək, qoyun, quzu, keçi və s.) suda bişirilməsidir. Buna ətin pörtlədilməsi də deyilir (5, 33) Osmanlı dilində “haşla (xaşla) sözü də işlənmişdir. Bu söz “qaynar suyu, qaynadılmış suyu, dağ suyu tökmək, axıtmaq” və “pörtmək, pörtləmək” mənalarını bildirmişdir (18, 1773). B.Xəlilovun fikrincə, Azərbaycan dilindəki “xaşlama, xaş, aş” sözləri eyni kökdəndir (5, 33).

Kabab – Ərəb dilindən alınma sözdür. Kabab ət şişə keçirilərək odda bişirilir. İkinci komponenti “kabab” sözü ilə əlaqədar olan çoxlu sayda Azərbaycan dilində yemək adları yaranmışdır: xankababı, tikəkabab, lüləkabab, tavakabab, qazankabab, şişkabab, təndirkabab, döşkabab, qabırğakabab, cücəkabab, toyuqkabab, badımcankabab, pomidorkabab, kartofkabab və s. Azərbaycan dilində “kabab” sözü ilə bağlı olaraq idiomatik ifadələr də yaranmışdır: kabab olmaq (atəşdə, odda yanmaq, qovrulmaq); kabab etmək

(ürəyi, ciyəri yanmaq) və s. Bu söz qırğız dilində “kebep”, türk dilində “kebab” fonetik variantlarında işlənir. Qırğız dilinin dialektlərində bu sözün “aylanma” variantına da rast gəlinir. Türkiyə türkcəsində bu sözün “döner” variantına da üstünlük verilir. Ölkəmiz müstəqillik qazandıqdan sonra “dönər” sözü də dilimizə türk dilindən keçmişdir. “Dönər” sözünün əsasında “dönmək” feili dayanır. Ümumiyyətlə, bu söz cüzi fonetik əvəzlənmələrlə bütün türk dillərində (Türkiyə türkcəsində kebab, Azərbaycan türkcəsində kabab, başqırd türkcəsində kebab, qazax türkcəsində kəbəp, kəvəp, kevep, qırğız türkcəsində kebep (şəşlik), özbək türkcəsində kəbab, tatar türkcəsində kebab, türkmən türkcəsində kebəp, uyğur türkcəsində kavap (10, 462-463) işlənir. Rus dilində də kebab şəklində işlənən bu söz türk dilindən keçmişdir. Azərbaycan folklor örnəklərinin dilində “kabab” sözü işlənmişdir:

*“Araz üstə, buz üstə,
Kabab yanar göz üstə,
Qoy məni öldürsünlər,
Bir alagöz qız üstə”.*

Kımız – İçki növünün adıdır. Südün turşudulması yolu ilə hasil edilir. Hazırda bu söz qazax dilində işlənərkəndədir. Mahmud Kaşğari yazır ki, kımız qısaq südü tuluqda saxlanaraq turşudulur, sonra içilir (11, 370). M.Kaşğari eyni zamanda söz birləşməsi modelində olan və “turş alma” anlamında işlənən “kımız almıla” ifadəsini də qeydə almışdır (11, 370). Azərbaycan dilinin Ağdam şivəsində kımız sözü qımız (q-k əvəzlənməsi) şəklində hazırda işlənərkəndədir. Dilimizin şivələrində bu sözün omonimliyi də müşahidə edilməkdədir. Belə ki, Ağdam şivəsində bu söz “turş” anlamında, Şərur şivəsində isə “mürəkkəb” (Qaba qımız tök) mənasında işlənir (1, 327). S.Altaylı lüğətində bu sözü “kumis” formasında qeydə almış və “at südündən hazırlanan içki” mənasında izah etmişdir. Kımız sözü Türkiyə, Azərbaycan, başqırd, qazax, qırğız, özbək, tatar, uyğur dillərində heç fonetik dəyişikliyə uğramadan işlədilir (10, 474-475). Bu söz rus dilində kumis şəklində işlənir ki, fikrimizcə, rus dilinə bu söz türk dilindən keçmişdir.

Qaymaq – Bişirilmiş südün və ya qatığın üzərində əmələ gəlmiş nazik yağ təbəqəsi “qaymaq” adlanır. Qaymaqdan kərə yağı da hazırlanır. Bu qida məhsulu çox dadlı olur. Xalq arasında məcazi mənada “qaymaq kimi” bənzətməsindən də istifadə edilir. Bu söz oğuz dillərində “qaymaq”, qırçaq dillərində “kaymak”, monqol dilinin dialektlərində “xaylmaq” şəklində işlənir (6, 333). Bu söz Azərbaycan və türkmən dillərində qaymaq, Türkiyə, başqırd, qazax, qırğız, özbək, tatar, uyğur dillərində kaymak (k-q samit əvəzlənmələri) formalarında işlənir (10, 458-459).

Qızartma – Ədəbi dilimizdə işlənən bu sözün əsasında “qızarmaq” feili dayanır. Sözün sonundakı -ma şəkilçisi feildən isim düzəltmişdir. -ma, -mə şəkilçisi məhsulda bir şəkilçi kimi məsdərin son samitini itirməsi ilə əmələ gəlib, əşya bildirən isimlər düzəldir: qazma, tikmə, hörmə, yazma, düymə, dolama, qatlama, bulama, doğrama və s. -ma -mə omonim şəkilçidir. İnkərlıq bildirən -ma, -mə şəkilçi ilə vurğuya görə fərqlənir. İsim düzəldən -ma, -mə vurğulu, inkərlıq şəkilçisi vurğusuzdur: məs., yazma’ -yaz’ ma, hörmə’ -hör’mə, qatlama’ - qat’lama, vurma’ - vur’ma, çıxma’ - çıx’ma və s. Bu şəkilçi feillərdən isim düzəltmə kimi, feili isimlər də düzəldir. Feili isim kimi çıxış etdikdə feili sifət, feili bağlama və məsdərlərdə olduğu kimi, -ma, -mə şəkilçisindən əvvəl növ və inkərlıq əlamətləri işlənə bilər. Məs.: doydurma - doydurmama, anlama - anlamama, yığma - yığdırma - yığışma - yığışmama, becərmə - becərtirmə - becərtirməmə və s. İnkərlıq şəkilçisindən fərqli olaraq, isim və feili isim düzəldən -ma, -mə şəkilçisi şəxssiz feili formasından isimdüzəltməyə doğru inkişaf yolu keçir. Mahiyyət etibarilə -ış şəkilçisi ilə sinonimdir (12, 59-69). “Bu xörək adının əmələ gəlmə tarixi qədimdir. Rəng əlamətinə görə əmələ gəlmişdir. Bu termin, fikrimizcə, qızıl və qırmızı rənglərilə bağlı bir anlayışdır. XI yüzillikdə M.Kaşğari lüğətində sağlam bir məntiq ilə “isimdən düzələn feillər” bölümündə bu söz belə açıqlanır: “Qızardı”mənasında söylənən “top qızardı” ifadəsinə gelişmişdi. Bunun əslı “Kızıl ordı”, yəni “kızıl oldu” deməkdir. B.Ögemin fikrincə, kızırtma daha çox “ətın rəngini dəyişdirmə və qırmızılaşdırma” mənasında söylənərmirdi. Əsas bişirmə anlayışı “qovurma” idi (11, 18). Kızırtma sözü Türkiyə türkcəsində kızırtma, başqırd türkcəsində kırılğan yaşıltə, qazax türkcəsində kıvrılğan kököpister, qırğız türkcəsində kızırtma, özbək türkcəsində kızırtma (şəbzəbət kavurması), tatar türkcəsində kurdak, kızdırma, türkmən türkcəsində gök önümlərdən qovrulan nahar, uyğur türkcəsində korulğan səy (10, 484-485) formalarında işlənir.

Qovurma – Əsasən Naxçıvan və Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz dialekt və şivələrində işlənir. Payızda kökəldilmiş heyvanları kəsib ətini qovurur qış azuqəsi kimi saxlayırlar və qovurmada digər xörəklərin bişirilməsində istifadə edirlər. Qovurma sözü kök+şəkilçi modeli əsasında formalaşmışdır. Sözün sonundakı -ma şəkilçisi burada inkərlıq kateqoriyasının göstəricisi kimi çıxış etmir. Bu şəkilçi məhsulda bir formant kimi, məsdərin son samitini itirməsi ilə əmələ gəlib, xörək adları bildirən sözlərin düzəlməsində fəal iştirak edir. “Qovurma” sözü oğuz dillərində “qavurma”, qırçaq dillərində “kuvurma”, monqol dilinin

dialektlərində “xuurqa” formalarında işlənir (6, 333). Qovurma sözü Türkiyə türkcəsində kavurma, başqırd türkcəsində kurdak, kurulğam it, qazax türkcəsində kuvırdık, kuvırma, qırğız türkcəsində kurma, kundak, özbək türkcəsində kivurmə, tatar türkcəsində kuırdık, kızdırma, türkmən türkcəsində qovurma, uyğur türkcəsində kordak, koruma (10, 454-455) formalarında işlənir.

Qurabiyə – ərəb dilindən alınma sözdür. Un, şəkər, süd, badam və s. şeylərdən hazırlanan, formaca yumru və quru dadlı çörək növüdür. Fikrimizcə, bu söz ərəb dilindən türk dilinə, türk dilindən isə rus dilinə keçmişdir. Çünki hazırda rus dilində bu söz kurabiye formasında “печенье” mənasında işlənərkəndədir. Qurabiyə sözü Türkiyə türkcəsində kurabiye, başqırd türkcəsində kurabiyı, tatar türkcəsində kurabiya formalarında işlənir. Qazax və özbək dillərində peçenye sözündən istifadə edilir. Qurabiyə sözü qırğız türkcəsində tattü türü, uyğur türkcəsində tatlık nappin türp formasında çıxış edir (10, 516-517).

Beləliklə, tarixi-etimoloji istiqamətdəki bu cür təhlillərə daha geniş yer verməkdə mümkündür və bu böyük bir araşdırmanın mövzusuudur. Ümumtürk xalqlarına məxsus yemək adlarının tarixi olduqca qədimdir və bu adların etnolinqvistik cəhətdən araşdırılması qohum xalqların, onların maddi və mənəvi mədəniyyətinin, eləcə də dillərinin tarixi, onun digər dövrlərlə bağlılığı barədə konkret və maraqlı nəticələr əldə etməyə imkan yaradır.

Ədəbiyyat:

1. Древнетюркский словарь. Ленинград, Наука, 1969, 620 s.
2. Xəlilov B. 224 qədim türk sözü. Bakı, 2010, 350 s.
3. Kaşğari M. Divani-lüğət-it-türk . Bakı, Ozan, I cild, 2006, 512 s.
4. Rüstəmov R. Quba dialekti. Bakı, 1961, 341 s., s.227-228.
5. Axundov A. Dil və ədəbiyyat. I cild. Bakı, 2003, 660 s.
6. Kazımov İ. Müasir türk dillərinin müqayisəli leksikası. II cild. Bakı, 2010, 400 s.
7. Təbriz folklor örnəkləri. I kitab. Bakı, 2013, 501 s.
8. Məmmədova Q. Nəsiminin dili və Azərbaycan şivələri. Bakı, Nurlan, 2004, 168 s.
9. Vəliyeva G. Şərqi Abşeron şivələrinin leksikası. Bakı, Elm, 2001.
10. Karşılaştırmalı türk lehçeleri sözlüğü. Ankara, Kültür Bakanlığı, 1991.
11. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı, Elm”, 1964.
12. Kazımov Q. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Bakı, Elm və təhsil, 2017.
13. “Kitabi-Dədə Qorqud”. Bakı, Yazıçı, 1988.
14. Məmmədova İ. Azərbaycan dilinin etnoqrafik leksikası. Bakı,1992.
15. Талибов Ф. О генезисе словообразовательного аф-бик-за-мац-маца в тюркских языков. Алма-Ата, 1990.
16. Məmmədova S. Azərbaycan dilində xörək adları. Nam.dis. avtoref., Bakı, 1999.
17. Ваграмов İ. Qərbi Azərbaycan şivələrinin leksikası. Bakı, 2011
18. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. II ч. Санкт-Петербург, 1899.
19. Altaylı S. Azərbaycan türkcəsi sözlüyü. I cild, İstanbul, 1994.

Historical-anthropological analysis of the names of dishes in the Turkish languages

Summary

The ethnos connecting with the area where they live, the main means, the data carrier shaping the appearance, behaviour and psychology of the ethnic type are food above all. In a sense, we must also note that the history of ethnos is its food history. The individual vocabulary of each of the Turks is related to the history, material and spiritual culture, the way of life and thinking of the peoples of these languages. The history of the culture of nutrition is as old as the history of mankind. The first culinary culture was created by ancient people and donated to the present generation. A number of peculiarities of the culture of nutrition are reflected in the vocabulary of the language.

The ancient customs, their ethnic and cultural identity, areas of occupation, a brief plaque of their daily lives and relationships of the ancient Turkish peoples present in the folk culinary. Ancient words and ancient meanings of the words are better preserved in a lexical, folklore language in a conservative way. The article summarizes all these scientific-theoretical ideas based on the names of meals and it is particularly noted that the historical-etymological analysis of the names of ancient dishes, which is an integral part of the folk culinary is very relevant in our modern age.

We believe that through such linguistic analysis, we have, to some extent, penetrated deep into the technology of reflection of ancient names of food and their assortments in Azerbaijan, including Turkic-

speaking peoples, and to clarify their origin. In the process of analysis we gave more priority to folklore and dialectological materials. It became clear that most of the names of ancient dishes were reflected in folklore and dialectological materials of Turkish-speaking peoples. At the same time it is established that the main fund of lexical units, which reflects the names of dishes in Turkish-speaking peoples was originally a simple structure and gradually their derivative models were created. From time to time, the range and variety of dishes has changed, enlarged, enriched and accordingly there has been complexity in the structure of words. In the article it is also paid attention to the origin of food names. It is clear that these names are integrated into both Turkish literary languages and dialects.

The article also covers the ways in which food or dish names are formed. It has been identified that the names of foods made using semantic, morphological, and syntactic methods are predominantly in the Turkic languages and here is a great need for a comprehensive study of these in the science of turkology.

Key words: meal, historical-etymological analyses, turkish languages, integration, the name of the meals, adaptation

Историко-антропологический анализ названий блюд на тюркских языках

Резюме

Основным средством формирования внешности, поведения и психологии этнического типа являются средства массовой информации, связывающие их с районом, в котором они живут. В некотором смысле мы должны также отметить, что история этноса - это история его питания. Индивидуальный словарный запас турок связан с историей, материальной и духовной культурой этих народов, их образом жизни и мышлением. История культуры питания так же стара, как и история человечества. Первая кулинарная культура была создана древними людьми и передана в дар нынешнему поколению. Ряд особенностей культуры питания отражаются в лексике языка.

Народная кулинария представляет собой древние обычаи древнетюркских народов, их этническую и культурную самобытность, сферы деятельности, краткую мемориальную доску об их повседневной жизни и отношениях. В статье комментируются все эти научно-теоретические соображения, основанные на названиях блюд, и конкретно указывается, что историко-этимологический анализ названий древних блюд, являющихся частью народной кулинарии, очень актуален в современную эпоху. Мы считаем, что благодаря такому лингвистическому анализу мы в некоторой степени глубоко проникли в технологию отражения древних названий продуктов питания и их ассортиментов в Азербайджане, в том числе тюркоязычных народов, и выяснили их происхождение и этимологию.

В процессе анализа мы уделяли больше внимания фольклорным и диалектологическим материалам. Стало ясно, что большинство названий древних блюд нашли отражение в фольклорных и диалектологических материалах тюркоязычных народов. В то же время установлено, что основным фондом лексических единиц, отражающим названия блюд у тюркоязычных народов, изначально была простая структура, и постепенно были созданы их производные модели. Время от времени ассортимент и разнообразие блюд менялись, расширялись, обогащались, и, соответственно, возникала сложность в структуре слов.

В статье также обращено внимание на происхождение названий продуктов питания. Оказалось, что эти имена на тюркских языках как в литературном, так и в диалектах имеет интеграционное положение. В статье также широко рассматриваются способы формирования названий еды или блюд. Выявлено, что названия продуктов, которые формируются семантическими, морфологическими и синтаксическими методами, составляют преимущество на тюркских языках.

Rəyçilər: f.e.d.Q.Məşədiyev, f.e.d., prof.İ.Kazımov